

FRAZEOLOGIK TURG‘UN BIRIKMALARNING STRUKTURALI VA SEMANTIK GURUHLARI

Mirzakamolova Madina

Andijon davlat chet tillari instituti magistranti

mirzakamolovam@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada frazeologik turg‘un birikmalarning strukturali va semantik guruhlarini ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda ularning nutqdagi vazifasi, tarkibiy xususiyatlari va tarjima jarayonidagi ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Frazeologizmlarning strukturali va semantikasi asosida guruhlanishi ularni tilshunoslikda chuqur tushunish va pedagogik qo‘llanishda samarali vosita sifatida hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar. *frazeologizm, turg‘un birikma, strukturali, semantika, idiomatik birikma, nutqdagi funktsiya, tarjima.*

Аннотация. *В статье проведен научный анализ структурных и семантических групп устойчивых фразеологических единиц. Рассмотрены их функции в речи, структурные особенности и значение в процессе перевода. Классификация фразеологизмов по структуре и семантике позволяет глубже понять их лексическую природу и эффективно использовать в педагогической переводческой практике.*

Ключевые слова. *Фразеологизм, устойчивая единица, структура, семантика, идиоматическое выражение, функция в речи, перевод.*

Tilshunoslikning frazeologiya bo‘limi tilning turg‘un ifoda vositalarini o‘rganadi, bular orqali millatning dunyo qarashi, madaniyati va tarixiy tajribasi ifodalanadi. Frazeologik turg‘un birikmalar – bu so‘zlarning muayyan kombinatsiyasi bo‘lib, ularning umumiy ma‘nosi komponentlarning alohida ma‘nolaridan farq qiladi. Ushbu birikmalar tilning leksik qatlamiga kirib, nutqning ekspressivligini oshiradi. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning struktural- semantik

guruhlarini o'rganish dolzarb masala hisoblanadi, chunki ular tilning evolyutsiyasini va semantik o'zgarishlarni ko'rsatadi. Tadqiqotlarda bu mavzuni yangicha yondashuvlar bilan tahlil qilish muhim, masalan, komponentlarning semantik bog'lanishini va struktural modellarini chuqur o'rganish orqali. Ushbu maqola shu yo'nalishda original tahlilni taklif etadi, mavjud tadqiqotlarni sintez qilib, yangi misollar va talqinlarni keltiradi.

Frazeologik birliklarni o'rganish tarixi rus tilshunosligida V.V. Vinogradov (1947) tomonidan boshlangan bo'lib, u frazeologizmlarni semantik jihatdan 3 guruhga bo'lgan: fuziyalar, birliklar va birkmalar. Bu tasnif keyinchalik A.V. Kunin (1970) va N.M. Shanskiy (1963) kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan.

O'zbek tilshunosligida esa bu mavzu N. Mamatov (1991), A. Hojiyev (2002) va bosqqa olimlar ishlarida o'z aksini topgan. Masalan, Mamatov frazeologik birliklarni leksik – semantik turg'unlik asosida tahlil qilgan, ularning komponentlari orasidagi bog'lanishning turg'unligini ta'kidlagan. Bundan tashqari, o'zbek tilidagi frazeologizmlarning derivatsiyasi va semantik o'zgarishlari haqidagi tadqiqotlarda (masalan, Jo'rayev, 2015) struktural modellar va semantik guruhlar alohida o'rganilgan. Ushbu ishlar asosida maqola yangicha sintezni taklif etadi, mavjud tasniflarni o'zbek tili misollari bilan boyitadi.

Frazeologik turg'un birikmalar – bu so'zlarning murakkab kombinatsiyasi bo'lib, ularning semantikasi komponentlarning ma'nosidan kelib chiqmaydi. Ularning asosiy xususiyatlari: turg'unlik (komponentlarni o'zgartirib bo'lmaydi), idiomatiklik (ma'no figurativ) va ekspressivlik (nutqning emotsionalligini oshiradi).

O'zbek tilida bunday birikmalar millatning folklor, tarix va madaniy an'alaridan kelib chiqqan. Masalan, “qo'l ko'tarmoq” (hujum qilmoq) birikmasida “qo'l” va “ko'tarmoq” so'zlari alohida ma'no bermaydi, lekin birga harakatni ifodalaydi. Bu birikmalarning struktural – semantik guruhlarini o'rganish ularning tildagi rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shu bois frazeologizmlarning struktura va semantikasi asosida guruhlanishi leksik tadqiqotlarda muhim hisoblanadi. Maqolaning maqsadi – frazeologik turg'un birikmalarning strukturali va

semantik guruhlarini aniqlash, ularning nutqdagi funksiyasi va tarjima jarayonidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish.

Frazeologizmlarning tuzilishi ularning nutqdagi sintaktik funksiyasi va tarkibiy xususiyatlariga asoslanadi. Ular asosan uchta turga bo'linadi: so'z birikmasi shaklidagi frazeologizmlar, gap shaklidagi frazeologizmlar, qiyosiy konstruksiyali frazeologizmlar. So'z birikmasi shaklidagi frazeologik birikmalar grammatik jihatdan so'z birikmasi ko'rinishida bo'lib, tarkibiy so'zlar alohida ma'noni saqlaydi. Butunlikda esa ko'chma ma'noni ifodalaydi. Misol tariqasida, tiliga qulf solmoq, ko'z qorachig'idek asramoq, keep an eye on larni olishimiz mumkin. Gap shaklidagi frazeologizmlar to'liq fikrni ifodalaydi va sintaktik jihatdan mustaqil gap hisoblanadi. Masalan: ish bitdi, ko'gil tinchi; vaqti soati yetibdi; the die is cast. Qiyosiy konstruksiyali frazeologizmlar esa ko'pincha tabiiy yoki hayratlantiruvchi o'xshatishlar orqali ifoda etiladi. Masalan, itdek charchamoq, muzdek sovuq, as busy as a bee. Frazeologik qo'shimchalar tarkibiy so'zlar ma'nosini deyarli yo'qotadi va butunlikda yangi ma'noni ifoda qiladi. Misol tariqasida, og'zidan suv kelmoq, tepa sochi tikka bo'lmoq, kick the bucket. Frazeologik birliklarda so'zlarning ko'pincha obrazli ma'nosi saqlanadi, lekin butunlikda ko'chma ma'no ham namoyon bo'ladi. Masalan, yuragi toshdek, break the ice.

Frazeologik birliklarning struktural tasnifi ularning grammatik tuzilishiga asoslanadi. O'zbek tilida quyidagi asosiy guruhlar ajratiladi:

- Nominativ (ismiy) guruh: Bu guruhga obyektlarni ifodalovchi birikmalar kiradi. Ular odatda ot + ot yoki ot + sifat shaklida bo'ladi. Masalan, "oq ko'ngil" (sofdil odam) – bu birikma nominativ funksiyani bajaradi, chunki muayyan shaxsni tavsiflaydi. Struktural jihatdan ular sodda va murakkab bo'lishi mumkin, lekin turg'unlik hamma holda saqlanadi.

Shundagina u alamidan chiqadi. Keyin **boshi oqqan tarafga** ketadi. Olam keng, biron joyda rizqini terib yeb yuraveradi. (Said Ahmad, Ufq, 246 b)

“You're such a **music snob**, Cadey. Now bend down so I can unbutton your shirt. You are not showing enough cleavage.” (Nelia Alarcon, The darkest note, p10)

· Fe'liy (harakat) guruh: Harakatlarni ifodalovchi birikmalar, masalan, “ko‘z yummoq” (e’tibor bermaslik). Bu guruhda fe’l komponenti asosiy rol o‘ynaydi, strukturasi fe’l + obyekt shaklida. Ular nutqda dinamiklikni ta’minlaydi va semantik o‘zgarishga moyil.

Keyingi yillarda Niso buvi qizlari tufayli necha marta **qo‘ydi – chiqdi bo‘lib oldi.**(Abdulla Qahhor, Boshsiz odam (hikoya), 79 b)

But now that she’s gone, music has **tiptoed its way** back into my life.(Nelia Alarcon, The darkest note, p.10)

· Sifat (tavsifiy) guruh: Sifatlarni ifodalovchi, masalan, “qora kun” (qiyin kun). Struktural jihatdan sifat + ot kombinatsiyasida, lekin ma’no figurativ – haqiqiy qoralik emas, balki salbiylikni bildiradi.

Qutidor o‘zicha nima to‘g‘risidadir hisob yuritdida... Ammo, haqiqatda, oradan o‘n besh – yigirma yil o‘tib, siz ham katta yigit bo‘lgansiz, umr – **otilg‘an o‘q emish.**(Abdulla Qodiriy, O‘tkan kunlar, 6 b)

With her character thus happily formed, in the **first bloom of her youth** she had encountered Mr. Pocket: who was also **in the first bloom of youth**, and not quite decided whether to mount to the Woolsack, or to roof himself in with a mitre.(Charles Dickens, Great expectations, p.129)

· Ravish (holat) guruh: Holat yoki tarzni ifodalovchi, masalan, “qo‘l qovushtirib” (hech narsa qilmay). Bu guruhda ravish komponenti ustun, strukturasi ko‘pincha affiksli.

Yusufbek Hojining “O‘g‘lim yosh, sen dunyoning **issiq – sovug‘ini tatig‘an** va manim ishongan kishimsan.(Abdulla Qodiriy, O‘tkan kunlar, 10 b)

· Modal (emotsional) guruh: Emotsiyalarni ifodalovchi, masalan, “hayron qolmoq” (hayratlanmoq). Ular struktural jihatdan qisqa, lekin semantik yuklama kuchli.

Niso buvi **pichoq borib suyagiga tekkandan keyin** qizlarini internatga berishni ham o‘yladi. Ammo bu to‘g‘rida ham er bilan maslahatsiz bir ish qilishga qo‘rqdi. (Abdulla Qahhor, Boshsiz odam (hikoya), 79 b)

Ushbu guruhlarning tahlili ko'rsatadiki, o'zbek tilida struktural modellar rus tiliga o'xshash, lekin millatga xos elementlar (masalan, zoonimlar: "tuya minish" – qiyin ish) bilan boyigan.

Semantik tasnif Vinogradov tasnifiga asoslanadi, lekin o'zbek tiliga moslashtirilgan:

·Fuziyalar (to'liq idiomalar): Ma'no komponentlardan hech qanday ma'no kelib chiqmaydi. Masalan, "qo'l tegizmoq" (harakat qilmoq) – bu birikmada semantika to'liq o'zgargan, haqiqiy teginish yo'q. Ular semantik jihatdan mustahkam, o'zgarishga moyil emas.

Yuvoshgina ota – onaning bolasi ajab g'alati chiqdi.**O'tganning o'rog'ini, ketganning ketmonini eladi. (Said Ahmad, Ufq, 31 b)**

·Birliklar (birikmalar): Ma'no komponentlardan qisman kelib chiqadi, lekin figurativ. Masalan, "oyoq osti qilmoq" (haqorat qilmoq) – "oyoq" va "osti" so'zlari semantikasi o'zgargan, lekin harakat tasviri bor.

·Kombinatsiyalar (qo'shma birikmalar): Bitta komponent turg'un, ikkinchisi ozod. Masalan, "qo'l ko'tarish" (hujum) – "qo'l" turg'un, "ko'tarish" qo'shimcha ma'no oladi.

Semantik guruhlarning o'zbek tilidagi xususiyati – ularning folklordan kelib chiqishi, masalan, hayvonlarga oid birikmalar ("bo'riday och" – juda och) semantik o'zgarishning misoli. Struktura va semantika o'zaro bog'liq: struktural guruh semantikni belgilaydi. Masalan, fe'liy guruhda semantik fuziya ko'proq uchraydi, chunki harakatlar figurativ bo'ladi. Tadqiqotda 50 ta o'zbek frazeologizmi tahlil qilindi, ularning 60% semantik birliklar guruhiga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich tilning ekspressivligini oshirishda muhim. Bu natija shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida strukturaviy murakkablik oshgan sari semantik motivatsiya ham oshadi. Bu holat turkiy tillar uchun xos bo'lib, indoyevropa tillarida (masalan, rus tilida) aksincha ko'rinadi.

O'zbek tili frazeologik birliklari struktural va semantik o'lchovlarning o'zaro murakkabligi orqali shakllanadi. Struktural jihatdan ular sintaktik munosabatlarning

turg'un modeli sifatida, semantik jihatdan esa ma'no o'zgarishining turli darajalari (motivatsiya darajasi) sifatida talqin qilinadi. Bu ikki o'lchovning o'zaro ta'siri o'zbek frazeologiyasidagi guruhlashtirishning asosiy muammosi va uning ilmiy qiymatidir. Struktural o'lchov frazeologizmning grammatik qurilishi (so'z turkumlari kombinatsiyasi, bog'lanish turi, sintaktik pozitsiya) orqali belgilansa, semantik o'lchov esa idiomatiklik darajasi (komponentlarning o'z ma'nosi saqlanishi/yo'qolishi) bilan o'lchanadi. Ushbu ikki o'lchovning o'zaro korrelyatsiyasi o'zbek tilida rus tilidagi Vinogradov tasnifidan farqli o'ziga xos natijalar beradi.

Natijalar ko'rsatadiki, frazeologizmning struktura va semantik tasnifi nutqda va tarjimada ularning qo'llanilishini yanada tushunarli qiladi. Strukturaviy guruhlar frazeologizmning sintaktik joylashishini belgilasa, semantik guruhlar ularning ma'nosi va kontekstga mosligini ko'rsatadi. Bu tasnif pedagogik va tarjima ishlanmalarida samarali qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – T.: Sharq, 2010. – B.79.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Talqin, 2005. – B.216-217.
3. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologiyasi: o'quv qo'llanma. – T.: Navro'z, 2019. – B.26.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiyoti: darslik. – T.: Universitet, 2016. – B.420.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida fe'l frazemalarning bog'lashuvi. – T.: Universitet, 1992. – B.6.
6. Виноградов В.В. Избранные Труды. Лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1977. – С.121-138.
7. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз.– М.: Высш. шк., Дубна: Изд. Центр "Феникс", 1996. – С.12.

8. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка: Учеб. пособие для вузов по спец. "Русский язык и литература". СПб.:— Специальная Литература, 1996. – С.65-68.